

Міністерство молоді та спорту України
Управління освіти, науки, молоді та спорту
Кіровоградської обласної державної адміністрації

Інформаційно-просвітницький матеріал
виданий у рамках Всеукраїнського табору,
спрямованого на ушанування героїв боротьби
українського народу за незалежність
і територіальну цілісність України,

«Розумівка - Холодний яр. Повстанські стежки Чорного Ворона»

проведеної Міністерством молоді та спорту України на підставі Указів Президента України від 12 червня 2015 року № 334 «Про заходи щодо поглиблення національно-патріотичного виховання дітей та молоді», від 13 жовтня 2015 року № 580 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки», розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2016 року № 898 «Про затвердження плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2017 рік».

21-24 вересня 2017 рік
Кіровоградська область

Шановні друзі!

Із великим задоволенням вітаю організаторів та учасників Всеукраїнського табору «Розумівка - Холодний Яр. Повстанські стежки Чорного Ворона», що проходить на Кіровоградщині. Важливість заходів з національно-патріотичного виховання молоді важко переоцінити, особливо у наш час.

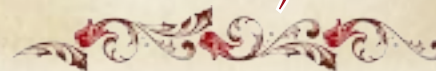
Як Міністр і як громадянин України я радий, що протягом двох років наше відомство разом із громадськими організаціями, місцевою владою, активістами провели велику кількість заходів з національно-патріотичного виховання. Таборування проходили майже в усіх регіонах України, у них взяли участь кілька тисяч юнаків та дівчат.

Такі заходи дають нашій молоді безліч можливостей – познайомитись один з одним, більш глибоко вивчити історію України в цілому та історію свого регіону зокрема, а також – ознайомитись із подіями та головними героями визвольного руху. Тому я впевнений, що проведення саме цього заходу – це прекрасна можливість ушанувати героїв Холодноярської республіки, поширити правдиву інформацію про їхню діяльність, згуртувати активістів організацій національно-патріотичного спрямування, а також збільшити кількість молодих людей, які через ознайомлення із сучасною українською історією будуть поінформовані про героїчні сторінки минулого України.

**З повагою, Ігор Жданов,
Міністр молоді
та спорту України**

Вступ

Сучасні терени Кіровоградської області географічно та історично належать до місцевості, яка зветься в Україні Холодним Яром. Бовтиський Яр поблизу Розумівки – це складова цілого комплексу ярів, розташованих в Кіровоградській та Черкаській областях. Серед яких Холодний Яр – найбільший та найглибший. У добу Української революції 1917 –

Нестер Махно

1921 рр. села Поінгулля (Кіровоградщини) входили до складу Холодноярської республіки (організації), а їхні мешканці брали активну участь у повстанському русі, були його керманичами. Це такі постаті як Ларіон Загородній зі Златополя (нині Новомиргород), Пилип Хмара з Цвітної, Кость

Пестушко (Блакитний) з Ганнівки, Денис Гупало з Нової Осоти, Кучма з Аджамки, Микола Бондаренко (Кибець) побратим П.Хмари з Цибулевого, Герасим Нестеренко-Орел з Червоновершки, Отаманенко з Бовтишки, Андрій Гулий-Гуленко з Новоархангельська, Кваша з-під Новомиргорода. Кіровоградщина була охоплена повстанськими

Галина Кузьменко

рухами під проводом отамана Н. Григор'єва (його резиденціями були Верблюжка та Олександрія). А ще в степах нашого краю (район Добровеличківка - Помічна - Піщаний Брід) одружився та відродив свою армію Нестор Махно. Загалом більше десятка сіл сучасної Кіровоградщини, вже окрім згаданих, після перемоги більшовиків потрапили до переліку «бандитських» сіл, яким приділялася підвищена увага з боку каральних органів більшовиків.

Григорєв в Олександрії

Одним із найбільш символічних і знакових місць на теренах нашого повстанського краю є урочище Чорний Ворон (офіційна назва Пальчикове). Юрій Горліс-Горський у книзі «Холодний Яр» назвав його місцем «гордоців і болю». В жовтні 1920 р. тут відбувся

Прапор махновців

бій отамана Чорного Ворона (Миколи Скляра) та його побратимів з будьонівцями. Кіннотний загін Чорного Ворона був ударною розвідувальною частиною у складі Олександрійської (Степової) дивізії отамана Костя Пестушка (Блакитного). Саме він відтягнув на себе ос-

новні сили червоноармійців, рятуючи головні сили дивізії та села, яким вони поспішали на допомогу. Юрій Горліс-Горський так писав про бій в урочищі Пальчикове: «Оточені у маленькому лісочку серед степу козаки Ворона героїчно боронилися. Усі атаки було відбито з

Олександрія - резиденція Григорєва

величезними втратами для будьонівців. Тоді дивізійна артилерія відкрила по круглячку молодого лісу ураганний вогонь, змішавши його із землею. Партизани вискакували гуртами, кидалися назустріч будьонівським лавам і гинули в рукопашному бою, дорого віддаючи своє життя. Кількагодинний бій Чорного Ворона коштував червоним третини складу дивізії (600 із 2 тис.). Триста воронівців усі до одного полягли».

У 1920 р. мешканці сіл Розумівка та Миколаївка поховали українських повстанців на місці бою. Відтоді це урочище почали називати Чорний Ворон. Це єдина точно встановлена в Україні могила отамана Чорного Ворона (під таким псевдо відомо п'ять ватажків доби Української революції 1917 – 1921 рр). У 1942 р. з ініціативи Юрія Горліс-Горського та місцевого мешканця Івана Шевченка вдруге

Портрет Герасима Нестеренка-Орла

вшанували пам'ять українських повстанців, які загинули за УНР. У добу СРСР, незважаючи на суворий контроль над пам'ятю по ці події, інформація про Чорного Ворона та його козаків передавалася наступному поколінню українців. Тому з відновленням незалежності України пам'ять про Чорного Ворона (Миколу Скляра) завдяки зусиллям Романа Ковалю та місцевих краєзнавців Івана Петренка та Василя Білошапки відновлюється. В 90-х рр. на місці братської могили було встановлено дерев'яний хрест, а в 2005 р. – хрест з табличкою, яка інформувала про бій Чорного Ворона на цьому місці в жовтні 1920р.

В 2016 – 2017 р. з ініціативи громадськості це місце було упорядковано. Поруч із хрестом з'явилися щогли із державним та холодноярським прапорами, а також було встановлено пам'ятник холодноярському повстанцю, автору роману «Холодний Яр» Юрію Горліс-Горському. В 2017 р. щорічний фестиваль «Холодний Яр» розпочався саме з урочища Чорний Ворон. У 2017 р. було розроблено туристичний маршрут «Холодноярські стежки Поінгулля», присвячений історії повстанської боротьби на теренах нашого краю.

Пам'ятники українським повстанцям біля с. Розумівка не єдині в області. У селі Соснівка є пам'ятник селянам, які загинули після жнивної пори 1920 року від шабель червоного ескадрону за спробу бунту проти влади окупантів, його було відкрито 29 квітня 2012 р. коштом Холодноярської ініціативи (Тарас Стецьків та Андрій Юсов) за участі Історичного клубу «Холодний Яр». На пам'ятнику – напис: «На пам'ять про хліборобів Соснівки, Дев'ятки, Скаржинки і Тирнавки, які у вересні 1920 р. підняли повстання проти більшовиків і загинули під шаблями червоного ескадрону». Викарбовано і слова поета Василя Симоненка: «Поля мої! Досвітні таємниці Я відчуваю в плескоті хлібів!»

У селі Цвітному, рідному селі П. Хмари встановлено пам'ятний знак на його честь, а в селі Ганнівка відкритий пам'ятник отаману Степовому-Блакитному (Костю Пестушко). Отже, на теренах Кіровоградщини вшановується пам'ять героїв холодноярської республіки. Всі пам'ятники створені громадами з власної ініціативи, що свідчить про небайдужість нащадків до своєї історії.

«Нащадки не відповідальні за минуле, але вони відповідальні за пам'ять про нього!»

НАША ЗЕМЛЯ - НАШІ ГЕРОІ!!!

Юрій Горліс-Горський

Холодний Яр – цілий пласт української історії, яка в'яже в одну цілість кілька поколінь борців за незалежність України. «Це місцевість, де все промовляє про сумне й радісне минуле України», – писав Ю. Горліс-Горський про один з потужних центрів українського повстанського руху XVIII – XX ст.

Один з більшовиків помилково стверджував, що «Холодний Яр, збудований ще у часи Запорозької Січі». Насправді перші укріплення в Холодному Яру виникли ще раніше на основі одного з городищ кочових племен. Холодний Яр охоплює терени, що «розташовані на межі сучасних Черкаської та Кіровоградської областей (від першої – почасти Кам'янський і Черкаський райони та практично повністю Чигиринський, від другої – частина Олександрівського. Нерідко Холодний Яр як місцевість та терени повстанської боротьби помилково ототожнюють виключно з Черкащиною, що значно звужує розуміння Холодного Яру як природного та історичного феномену). Саме ці терени були центрами зародження козацтва на території Черкащини. Ще за Куруківською угодою 1625 р. між владою Речі Посполитої й україн-

Пам'ятник холодноярцям
на хуторі Кресельці

ським козацтвом на теренах України уперше було впроваджено полково-сотенний устрій та поширено козацькі вольності. Під час Української революції XVII ст. Чигирин та Суботів були столицею та резиденцією Гетьманщини. У XVIII ст. тут вирували події Паліївщини, а згодом «сповита обставинами часу» виникла Коліївщина. У XIX ст. відбулися «Чигиринские аграрные волнения», інспіровані рухом народників. Отже, цей край завжди був одним із повстанських центрів українського народу, що безумовно сформувало патріотичний світогляд його мешканців. Ю. Горліс-Горський підкреслював своєрідні риси ментальності холодноряців, серед яких він називав такі як «за Україну очі видеруть» та відсутність «ворожих та недовірливих поглядів» до вояків армії УНР, які були на Полтавщині чи Херсонщині.

В адміністративно-територіальному розрізі

Холодний Яр – це 20 сіл та 12 хуторів на правому березі Дніпра на площі у 30 тис. гектарів, які розташовані на Холодноряському плоскогір'ї, оточеного Холодноряським лісом. Тут знаходиться п'ять ярів. За назвою найбільшого і найдовшого яру – Холодного – почали називати всю навколишню місцевість». Так стисло охарактеризував цей край відомий суботівський краєзнавець Віктор Гугля. Але в XX ст. назва Холодний Яр змінила своє значення. Ю. Горліс-Горський – військовий армії УНР, осавул Холодноряської бригади 1920 - 1921 рр. влучно зазначив, що під впливом багатовікової боротьби «назва Холодний Яр перестала бути назвою лише одного з багатьох ярів, а стала назвою цілої місцевості всієї бойової організації. А у лавах повстанців можна було зустрічати полтавців, тавричан, херсонців, галичан, запорожців, українців з Кубані та Дону».

Повстанський рух у Правоберезній Україні восени 1919 р.

Михайло Оме́дянович-Павленко. Керівник Першого зимового походу армії УНР – союзниці холодноряців

Юрко Тютю́нник – один з керівників Першого зимового походу 1919-1920рр.

Історія Холодноярської організації («республіки») – героїчний фрагмент боротьби за незалежність України в 1917 – 1920-х рр. Це був один з потужних повстанських центрів, створених місцевим селянством для захисту своїх життєвих інтересів та підтримки УНР на противагу іншим формам української державності тієї революційної доби: монархічної (Гетьманат) та соціалістичної (УСРР). В історії перших визвольних змагань з 30-х рр. ХХ ст. за цим краєм міцно закріпився термін «Холодноярська республіка».

Розглянемо історію холодноярських повстанців як вагому складову процесів Української революції 1917 – 1920-х рр. Холодноярські ліси, глибокі балки-яри загальною довжиною близько 200 км допомагали місцевим мешканцям століттями чинити спротив окупантам. Найбільшою білою плямою в історії Холодного Яру залишаються події, пов'язані із зародженням Холодноярської організації. Процеси Української революції 1917 р. не могли оминути цього краю з волелюбними козацькими традиціями. Тим більше, що в жовтні 1917 р. саме в Чигирині (поблизу Холодного Яру), відбувся з'їзд вільного козацтва, який дав потужний імпульс створення парамілітарних (добровільних) загонів в Україні. Особливо багато їх виникло на сучасній Черкащині. Але через невдачу співпраці з Генеральним Секретаріатом (провина лежить на обох сторонах: одні не змогли підпорядкувати державі цю стихію, а інші й не надто бажали підкорюватися), вільне козацтво не повною мірою використало свій потенціал під час першої війни більшовицької Росії проти України в 1917 – 1918 рр.

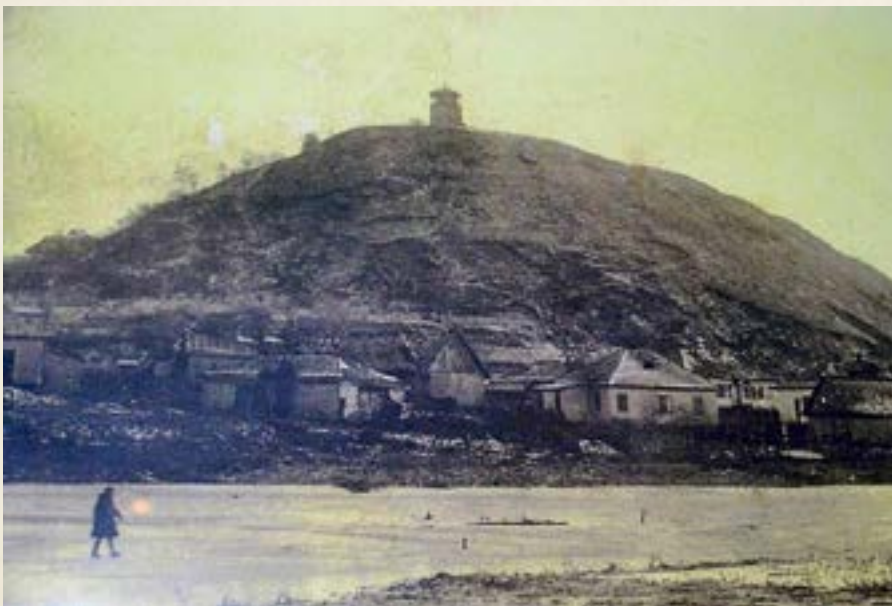
Початок дієвої патріотичної селянської повстанської організації в Мельниках (неофіційній столиці Холодноярських повстанців) припадає на осінь 1918 р. За свідченнями Г. Мироненка (підтвердження

Брати Коцури (Свирид у центрі)

його інформації в джерелах не знайдено) перший загін холодноярців сформував Олекса Чучупак, але влітку 1918 р. це формування як окрема бойова одиниця припинило своє існування. Найбільш активними холодноярцями були у 1918 - 1922 рр. під час протигетьманського повстання та боротьби з більшовиками і білогвардійцями. Про рішучі настрої мешканців Холодного Яру та їхнє ставлення до революційних процесів, що відбувалися в Україні, можемо судити зі свідчень Ю. Горліса-Горського: «Увечері приходять селяни. Точаться розмови про минуле та майбутнє. Мене дивує їхня обізнаність з історичним

минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який спаскудив звання гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин».

Чигирин

Якщо селяни Холодного Яру були невдоволені нерішучістю Центральної Ради у вирішенні земельного питання та створенні збройних сил, то критика П. Скоропадського була значно гострішою, незважаючи на його успіхи у процесах українізації освіти, науки, мистецтва. Чому? Реальна, а не декларативна аграрна політика гетьмана, викликала опір селянства. Ігнорування П. Скоропадським фактів свавілля німецьких окупантів на селі, загравання з поміщиками викликали збройний спротив селян, що й спричинили масштабну селянську війну у формі протигетьманського

повстання. Останньою крапкою стала грамота від 13 листопада 1918 р., якою скасовувалася самостійність Української держави, що мусила стати автономною частиною майбутньої відтвореної Російської федерації (фактично імперії).

За спогадами повстанця Михайла Дорошенка для підтримки протигетьманського повстання та об'єднання розрізнених загонів мешканці великих сіл Мельники, Медведівка, Голоківка, Матвіївка. Ци-

Василь Чучурак

Петро Чучурак

Семен Чучурак

булеве (нині терени Черкаської та Кіровоградської обл.) скликали у Медведівці військову раду, на якій домовилися про об'єднання своїх загонів та обрання старшим (отаманом) Василя Чучупака. Чому обрали саме його? Цьому існує декілька пояснень. Родина Чучупак, на чому наголошувалося вище, мала значний авторитет у великому холодноярському селі Мельники, яке було вдало розташоване у місцині Холодного Яру. Чучупаки були заможними селянами, які могли забезпечити освіту своїм дітям гарну освіту. Так Брати Василь Чучупак та Олекса Чучупак були сільськими вчителями. Відомо, що Петро Чучупак навчався в консерваторії у Києві, був знайомий з М. Лисенком. Були серед їхнього роду і священики. Зокрема, Дем'ян та Автоном Чучупака. Крім того,

Могила В. Чучупака

Місце останнього бою Василя Чучупака

В. Чучупак мав досвід учасника Першої світової війни у складі Російської армії. Влітку 1919 р. начальником штабу повстанців стане П. Чучупак, який повернувся додому з Києва. Ці факти свідчать про тенденцію обрання керівниками повстанських загонів освічених людей із військовим досвідом.

Отже, обрання отаманом В. Чучупака людини із військовим досвідом підтверджує думку про трансформацію вільного козацтва, яким керували переважно цивільні люди, в повстанський рух на чолі якого стали постаті з військовим досвідом.

Саме тоді, восени 1918 р., селяни на чолі з отаманами усвідомили себе потужною військовою силою. Центром Холодноярської організації стало село Мельники зі штабом у Мотронинському монастирі. Мельники відрядили чи не найбільше добровольців для куреня та полку Гайдамаків Холодного Яру – військової частини Холодноярської організації. Отже, з осені 1918 р.

Повстанці

Холодний Яр став стрижнем спротиву антиукраїнським та ворожим до селянства силам.

Джерела різних воюючих сторін осені-зими 1918р. вже фіксують існування в Мельниках потужної повстанської організації, яка стала основою Полку Гайдамаків Холодного Яру. Поруч сформувалася Чигиринська республіка, отаманом якої став

авторитетний в селі Суботів ватажок Свирид Коцур. Таким чином, у Чигиринському повіті наприкінці 1918 р. виникло два центри повстанського руху: Холодноярський Василя Чучупака та Чигиринський Свирида Коцура (з центром у Суботові). Незважаючи на територіальну близькість та подібний характер організації період їхньої співпраці виявився дуже коротким. Наприкінці 1918р. – на початку 1919р. В. Чучупак та С. Коцур у боротьбі з гетьманцями навіть утворили спільний повстанський комітет, який очолив Л. Панченко. Проте, із січня 1919 р., відносини між обома «к в а з і д е р ж а в а м и» погіршилися, а невдовзі переросли у справжню війну. Причина конфлікту – ставлення до української національної ідеї.

Січень–лютий 1919р. – одна з найдраматичніших сторінок повстанського руху в Україні. Доба перетворення отаманщини на деструктивний чин-

ник Української революції періоду Директорії, коли повстанські ватажки – отамани повернули зброю проти Директорії, залишали фронт, переходили на бік більшовиків, створювали «приватні армії» та окремі «селянські республіки», які не визнавали УНР. Розпочинається сумнозвісна отаманщина. Цей термін виник на початку 1919 р. і для позначення антидержавницьких дій українських військових і набув значного поширення.

На жаль, ці процеси не минули й Холодний Яр. На початку 1919 р. відбувся розкол і серед повстанців Чигиринського повіту. С. Коцур виступив проти Директорії, а його Курінь Червоного Козацтва став військовою опорою більшовицької влади на Чигиринщині. Холодноярці не «захворіли на отаманщину». Ю. Горліс-Горський писав, що в добу визвольних змагань серед них завжди «цілковито панували українські націоналістичні настрої».

Іван Компанієць

А от симпатії «громадян» Чигиринської республіки визначалися мінливими поглядами їхнього отамана С. Коцура: від ідеалів української державності під час протигетьманського повстання (1918р.) до більшовизму (1919р.), а згодом – анархо-комунізму (на початку 1920 р.). Влада військової організації С. Коцура поширювалася на «гетьманські місця»: Чигирин, Суботів

та декілька навколишніх сіл, які були розташовані поблизу Холодного Яру (Івківці, Новоселиця, Триліси). Зрада національної ідеї спричинила ворожнечу між ко-

Пам'ятник Івану Компанійцю

лишніми родичами та сусідами. Перемир'я між ними інколи тривало лише під час релігійних свят.

Таким чином з повстанських загонів сіл Холодного Яру на початку 1919 р. навколо села Мельники та

Мотронинського монастиря вже сформувалася своєрідна і потужна організація, яку чимало дослідників називають Холодноярською республікою. Ю. Горліс-Горський, який до появи в Холодному Яру встиг чимало повоювати, відзначив її прикметні риси: «Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру вирізнялися організаційним ладом та усвідомленням широкими масами своєї мети – визволення України».

На початку 1919 р. частина холодноярців сформувала Курінь Гайдамаків Холодного Яру, який мав жовто-синій прапором із тризубом та надписом: «Хай живе вільна незалежна Укр. Нар. Республіка». Під ним трохи перефразовані рядки поета І. Франка: «Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний краю, здобути тобі!»

Прапор Холодного Яру

(знімок прапора вдалося зробити авторитетному досліднику М. Ковальчуку в Москві в Центральному музеї Збройних сил Росії, а от доля самого прапора невідома. Ймовірно, як трофей, він зберігається у фондах цього музею). Історикам вдалося встановити час і місце формування Полку Гайдамаків Холодного Яру. Командир полку 2-го полку Січових Стрільців Остап Копцюх (галичанин близький до самого В. Вишиваного), який формував свій полк,

у Єлисаветграді (нині Кропивницький) в січні 1919 р., повідомляв про прибуття до цього міста куреня (згодом полку) гайдамаків Холодного Яру. Холодноярці перебували в лавах армії УНР щонайменше до літа 1919 р. Щоправда, їхній полк став складовою частиною 3-го Гайдамацького полку Запорізького корпусу, однієї із найбоездатніших частин армії УНР. Холодноярці брали участь в боях на Одещині, а після вимушеного

Україна в 1917-1921рр.

відступу до Румунії шляхом через Західне Поділля повернулися до Холодного Яру. Ймовірно, що це сталося влітку 1919 р., бо в подальшому в документах Дієвої армії УНР військова частина із такою назвою не згадується. Після повернення до рідного краю вояки цього полку приєдналися до земляків-повстанців, які використовували назву Полк Гайдамаків Холодного Яру. У 1920 р. його було переформатовано у бригаду, яка складалася з трьох куренів.

Іншою військовою частиною, яку використовувала назву «Холодний Яр», були повстанці, котрі вели партизанську війну в Холодному Яру (тоді Чигиринський та східна частина Черкаського повіту Київської губернії). під чорно-білим прапором із тризубом та надписами із лицьового боку: «Воля України або смерть!», а із зворотнього – Шевченкові рядки: «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Ю. Горліс-Горський писав про це так: «Воля України або смерть» на смерть на холодноярському прапорі (прапор повстанської організації) – це не порожня декларація намірів наших

Реконструкція чорного прапора
Холодного Яру 1933 р

куренів смерті, що вже давно порозбігалися. Це тверде, логічне окреслення настрою...».

Отже, військова історія Холодного Яру має дві сторінки: бої у складі армії УНР під назвою куреня, а згодом Полку Гайдамаків Холодного Яру та самостійної повстанської боротьби. Ю. Горліс-Горський згадував про це таким чином: «Холоднорярці були окремою частиною в українській армії. А як армія відступила за кордон, вони пішли в свої околиці і засіли в них».

Одним із дискусійних питань дослідників повстанського руху в Україні є застосування терміну «республіка» до повстанців Холодного Яру. Зокрема, знані дослідники цієї проблематики Р. Коваль та В. Щербатюк уникають цього поняття, натомість більш доцільним вважають застосування термінів: холоднорярська організація (В. Щербатюк) або Полк Гайдамаків Холодного Яру (Р. Коваль). Спробуємо дати оцінку цим підходам та запропонувати власний варіант

Роман Коваль.
Відомий дослідник повстанського руху

застосування відповідної дефініції до повстанців Холодного Яру.

Вище ми згадували, що першим термін «республіка» (щоправда, поняття «республіка» він вживає в лапках) щодо Холодноярської організації застосував Ю. Горліс-Горський. Використовуючи дефініцію «республіка» стосовно Холодного Яру, Ю. Горліс-Горський, на нашу думку, хотів підкреслити чіткий організаційний лад, реальне народовладдя, яке панувало в селах Холодного Яру. Відзначимо, що холодноярці дійсно, а не декларативно дотримувалися принципів демократії, республіканського ладу, розмежуванню влади та меритократії. Зокрема, на відміну від отамана

Отаман Н. Григор'єв у Знамянці

М. Григор'єва. Його універсал вважають ледь не взірцем демократизму, а насправді влада цього отамана була прикладом жакхливої терористичної диктатури.

Холодноярська селянська організація мала свої органи влади, військо, ідеологію, істотну підтримку місцевих мешканців, контактувала з різноманітними повстанськими загонами української орієнтації, які діяли в цьому районі. Авторитет Холодного Яру визнавали чимало отаманів Київщини та Херсонщини. Провідною метою Холодноярської організації була боротьба за незалежність України проти більшовиків, денікінців, коцуриців (або, як їх називали місцеві мешканці, «коцурияки»).

Вища влада належала виборному отаману. Першим був В. Чучупак, хоча в одній із відозв, яка датується липнем 1919р., згадується «батько отаман Небзієнко». Р. Коваль припускає, що це псевдонім В. Чучупака (більше в жодному із джерел це прізвище не згадувалося). Отаман здійснював загальне керівництво військовими операціями, володів правом оголошувати мобілізацію сіл. При військовій організації існував штаб. З осені 1919 р. його очолив П. Чучупак, який повернувся до Мельників.

Практикувалося скликання ради, на якій обговорювалася тактика дій повстанців в залежності від стратегічної ситуації навколо Холодного Яру. Участь у радах, за згодою отамана Холодного Яру, могли брати отамани загонів,

Кость Пестушко

не підпорядковані отаману Холодного Яру. Під час подібних широких рад (їхні протоколи не велися, але дві з них детально описав Ю. Горліс-Горський) відбувалися вибори отаманів. Зокрема, у вересні 1920 р. під час ради повстанці (значною мірою холодноряці) обрали отаманом Костя Пестушка (Блакитного, Степового) – командира Олександрійської Повстанської повітової дивізії (Степової дивізії), який прибув зі степів Херсонської губернії, а холодноряць Деркач поступився йому своєю посадою. Це засвідчило, що принципам меритократії холодноряці надавали перевагу над трайбалістичними підходами до формування влади (обрання кращого, а не свого, місцевого).

Кость Пестушко

На радах обговорювали питання участі повстанців у спільних військових акціях, які вимагали координації зусиль різних отаманських загонів. Крім того вирішували, чи варто повстанцям брати участь у військових операціях далеко від своїх сіл (що завжди було болючим питанням для повстанців) та приєднуватися до регулярних сил. Слід підкреслити, що далеко не завжди слово отамана під час подібних нарад було вирішальним. Траплялося, що рішення отамана Холодного Яру не виконували ватажки, які співпрацювали з холодноряськими

отаманами на договірних відносинах: Мамай, Пилип Хмара, Чорний Ворон, Голий.

На території Холодноряської організації існувала своєрідна гілка судової влади. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував, що у травні 1920 р. холодноряці вирішили створити «організаційний суд – він має ухвалювати смертні вироки членам організації за зраду в будь-якій формі». З кінця 1918 р. у Холодному Яру

Юрій Горліс-Горський

діяв ще один своєрідний координаційний орган влади – повстанком, створений вперше у 1918 р., який в умовах «війни впливів» проводив агітаційну роботу. У 1920 р. холоднорярці відновили його діяльність. Це сталося з ініціативи Дігтяра-Хоменка, який влітку того року прибув до Холодного Яру, але, зазначимо, що вирішального впливу на дії повстанців цей орган не мав.

Крім військової боротьби з ворогами української державності, повстанці Холодного Яру вели «інформаційну війну», тобто здійснювали агітаційну діяльність. У структурі їхньої організації існувало інформаційне бюро, яке готувало звернення до населення у формі відозв (листівок). На сторінках

Гнат Зінкевич та
Юрій Горліс-Горський. 1920 р.

«Холодного Яру» Ю. Горліс-Горський навів фразу Андрія Чорноти, яку той кинув керівнику повстанкому Дігтяру-Хоменку: «у нас нікого агітувати не треба». Але то була його особиста думка. Документи, вияв-

лені дослідниками, та мемуари свідчать про інше. На теренах Холоднорярської організації проводилася значна інформаційно-просвітницька робота. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував епізод, коли В. Чучупак переконував кулеметника Левадного (суботівчанина, який у 1918 – 1919 рр. воював за Коцура, а потім перейшов до холоднорярців) виступити з агітацією перед земляками, але той відмовився).

У червні 1919 р. члени Холоднорярської організації спромоглися розробити власний варіант Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного

законоладу для Української Трудової республіки». Документ довів прихильність холоднорярців до принципів республіканських демократичних засад організації влади не лише місцевої, а й центральної. Його автор, вже згадуваний вище – галичанин доктор права О. Копцюх. Він, ймовірно, опинився в Холодному

44

НАЧЕРК ПРОЕКТУ
Державного законодаду
Д.Д.Д.
„УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ РЕСПУБЛІКИ“.

А. Державний акт.

Б. Державне право.

Право пророси і ствержен на нашу вічність право на самостійність і розвільнення всіх народів — заповіт Українського Народного вічного національного воєні.

Самі народи національні всі Українські народи мають себе самостійними, незалежними, суверенними і в усіх випадках розвільнення і творять на своїй території свою окрему державу і нації.

„УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА РЕСПУБЛІКА“.

II. Державне право.

„Українська Трудова Республіка“ створює свою державну державну державу на території.

1. Що державна влада в „Українській Трудовій Республіці“ виконується тільки при функції: а) заборони української держави і українських громадян; б) державної проєкції сервіс українських громадян і в) національній поліції для українських громадян.

2. Що життя українських громадян розділяється на три частини: а) добу росту і приготування до армії у віці до 20 літ; б) добу творчої праці у віці між 20 до 40 літ і в) добу старості і спочинку у віці понад 40 років життя.

3. Що трудовий день для українських громадян ділиться на три одинадцяти годинні періоди: а) на одну пору праці; б) на другу пору відпочинку і гуляння і в) на третю пору сну.

4. Що Українська Трудова Суспільність розділяється на три верстви: а) виробничо-творчу; б) промислово-творчу і в) державно-службову.

5. Що виробничо-виробничого громадянства розділяється в трих напівкласах: а) на власників промисловості; б) на промислових капіталістів-державних банкірів і в) на панів над народним багатством через монархію.

6. Що Український Народ має споводувати державну владу над Народним Народом.

При використанні матеріалів
посилання на ГДА СБ України
є обов'язковим

Конституція УНР, створена
холодноряцями

Яру, в травні 1919 р., куди повернувся із частиною вояків Полку Гайдамаків Холодного Яру. Підписи під проектом Конституції залишили відомі холодноряці, окрім В. Чучупака. Можливо, як отаман та військовий керівник він просто не втручався в політичні справи. Звернення Холодноряського повстанкомун 1920 р. підтверджують вірність республіканським принципам. Зокрема, кожна з цих відозв завершується словами: «Хай живе Українська Народна Самостійна республіка!».

Плакат на підтримку боротьби
України за незалежність

Отже, на нашу думку, організаційні засади Холодного Яру — реальний, а не декларативний розподіл влади, аналіз змісту листівок дозволяють

доцільним та прийнятним застосування до Холодноярської організації дефініції «республіка». Нижче подаємо перелік всіх термінів, які застосовували учасники подій у Холодному Яру та його дослідники до повстанської організації Холодного Яру, відповідного до хронології використання. 1918р. – курінь Гайдамаків Холодного Яру. 1919р. – Полк Гайдамаків Холодного Яру (паралельно вживалися назви загін, курінь і навіть використання назви

Герасим
Нестеренко-Орел

Червоне козацтво. 1920 р. – Холодноярська бригада. 1921 р. – Холодноярська організація (з поділом на дві округи).

Терени Холодноярської «республіки» охоплювали десятки сіл сучасних Черкащини та прилеглої Кіровоградщини. Однак слід зауважити, що це число не було сталою цифрою населених пунктів, які підпорядковувалися отаманам Холодного

Повстанці з Цвітної

Яру. Відповідно й чітких кордонів «республіка» мати не могла. Приблизно їх можна окреслити як територію Чигиринського повіту Київської губернії між Суботовом, який контролювали коцурівці і Кам'янкою, яка перебувала під владою більшовиків. Часом повстанці контролювали територію на південь від Кам'янки (нині Кіровоградська обл.). Це був район сіл Цвітна, Цибулеве, Івангород, Розумівка, Бовтишка, де діяли потужні та рухливі повстанські загони П. Хмари, М. Бондаренка, Отаманенка та інших ватажків. Навесні 1920 р., після ліквідації більшовиками Коцура, підконтрольні йому села (Суботів, Триліси, Івківці, Новоселиця) знову потрапили у сферу впливу Холодного Яру, а кордон посунувся до самого Чигириня, який повстанці здобули восени 1920 р., але не змогли втримати. У період 1917 – 1920-х рр. це були терени Чигиринського та східні частини Черкаського повітів Київської губернії.

Рушійною силою повстанського руху було місцеве селянство: «прекрасний матеріал, щоб формувати бандитські групи» – як писали чекісти. Участь селян не обмежувалася збройною боротьбою з більшовиками, коцурівцями, білогвардійцями. Вони виконували роль розвідників, постачали повстанцям хліб. Духовний центр тих країв – Мотронин монастир – став центром Холодноярської республіки. Там розміщувався штаб, шпиталь, проводилися наради, дзвін Мотриного монастиря був сигналом до мобілізації. Він був добре укріплений. Один із учасників військової операції проти повстанців Холодного Яру восени 1920 р., зокрема, так і зазначив: «Сім років воюю, а такої фортеці не бачив». Аналізуючи сплетіння природних, історичних та релігійних чинників Б. Козельський визнав: «Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику, зіткану з

пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю».

Мотронинський монастир

Яскрава сторінка історії Холодноярської республіки – це військова боротьба на підтримку УНР та захист своїх населених пунктів від загонів РСЧА, НК, продзагонів, ЗСПР, боротьба із сепаратистами-коцури́вцями. У одній із останніх листівок холодноярських повстанців, датованих травнем 1921р., наводиться перелік сил, яким повстанці чинили спротив протягом 1917 – 1921рр. Зокрема, у ній зазначалося так: «трудящі маси боролися з царизмом, гетьманщиною, денікінщиною і зараз борються з червоним радянським комуністичним урядом». Мешканцям сіл, які потрапили до теренів «республіки», існування військової організації Холодного Яру гарантувало захист від сваволі окупантів, що гарантувало безпеку

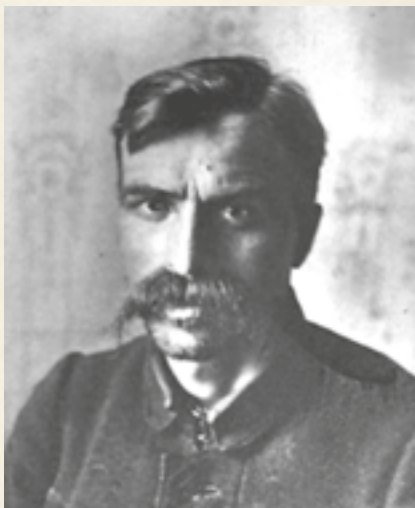

Мефодій Голик (Залізняка) (у центрі)

життя, волі, збереження результатів праці. А для армії УНР це була територія, яка надавала підтримку її воякам, слугувала надійним тилом. Тому, власне, вир змін влади, пов'язаних з приходом нових армій, району Холодного Яру стосувався якнайменше. Проте оборонними операціями повстанці не обмежувалися, здійснюючи напади на залізниці, цукрові заводи, великі міста. Упродовж 1918 – 1922 рр. холодноярці настільки запекло та організовано боронили свій край під державним прапором, що здобували славу не лише серед прихильників, а й серед ворогів. Це переконливо доводять джерела, які створювали червоноармійці та

білогвардійці. «Холодний Яр перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні озброєні сили Червоної армії», – констатував один з більшовицьких функціонерів.

Розглянемо найбільш вдалі військові операції сполучених отаманських загонів. Наприкінці 1919 р. в район Холодного Яру прибув отаман Туз із чисельним повстанським загonom. В. Чучупак тимчасово замирився з Коцуром (рішення було ухвалено на засіданні повстанського комітету з метою

Андрій Гулий-Гуленко

«поліпшення боротьби проти Московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії») та об'єднався із загonom Туза. Зібравши до 10 тис. повстанського війська, отамани відбили в білих Чигирин. Спільно з ними в той час діяли й окремі загоны відомого ватажка А. Гулого-Гуленка. Але союз отаманів тривав недовго.

Андрій Гулий-Гуленко

В 1920 р. холоднорярці ведуть боротьбу з більшовиками спільно з отаманом Чорноліського полку Пилипом Хмарою, отаманом Денисом Гупалом, Мамаєм (Щирицею), Богданом, Ларіоном Загороднім, Квашею, Миколою Бондаренком та багатьма іншими. Найбільш масштабне об'єднання відбулося у вересні 1920 р., коли до Холодного Яру прибула Степова дивізія

Пилип Хмара

Гроші Пидиґа Хмари

К. Пестушка (Блакитного). Ю. Горліс-Горський згадував, що повстанців тоді зібралося до 20 тис., але ці цифри, гадаю, значно завищені. На нараді в Мошнях у жовтні 1920 р. повстанці не змогли виробити спільної тактики дій. Отаман Хмара відразу відмовився вирушити до Черкас. А К. Пестушко вже під час наступу на Черкаси під тиском своїх бійців був змушений скласти повноваження отамана Холодного Яру та повернутися «до своїх стріх» (у район формування

Юрій Хмара - Племінник отамана Пидиґа Хмари

повстанських частин) рятувати свої домівки (район Криворіжжя) від

Денис Гуґало

більшовицького терору. Силами холодноряців, а також отаманів Чорного, Голого, Петренка на короткий час таки вдалося вибити червоних із Черкас, але то був останнім великий успіх об'єднаних загонів українських отаманів.

Але з ліквідацією Холодноряської організації в 1922 р. її вплив на визвольну боротьбу українців за незалежність не припинився. Зокрема, приклад визвольної

Мирон Загородній

боротьби Холодного Яру мав потужний вплив на членів ОУН. У 30-х рр. у Львові побачили світ спогади Ю. Горліса-Горського про повстанську війну в Холодному Яру. Вони швидко набули популярності серед членів ОУН. На перших сторінках роману Ю. Горліс-Горський (воєк армії УНР з 1917 р.) згадав, як уперше саме в Холодному Яру взимку 1920 р. почув від повстанців вітання «Слава Україні! Україні Слава!».

Лук'янівська в'язниця (дід Лук'ян)

Користувався великим попитом роман «Холодний Яр» і серед членів УПА, і навіть належав до переліку важливих для прочитання книг. У 1941 р. у Рівному створили курінь імені Холодного Яру. А в 1944 р. на Волині в структурі УПА-Північ існувало ціле з'єднання під назвою «Холодний Яр». В. Ковальчук (дослідник історії визвольної боротьби українців у роки Другої світової війни) описав спробу організації керманичами УПА Холодноярського повстання, який він трактує як «важливий епізод історії ОУН (б) і УПА».

Загін Чорного Ворона
(Чорноусенка)

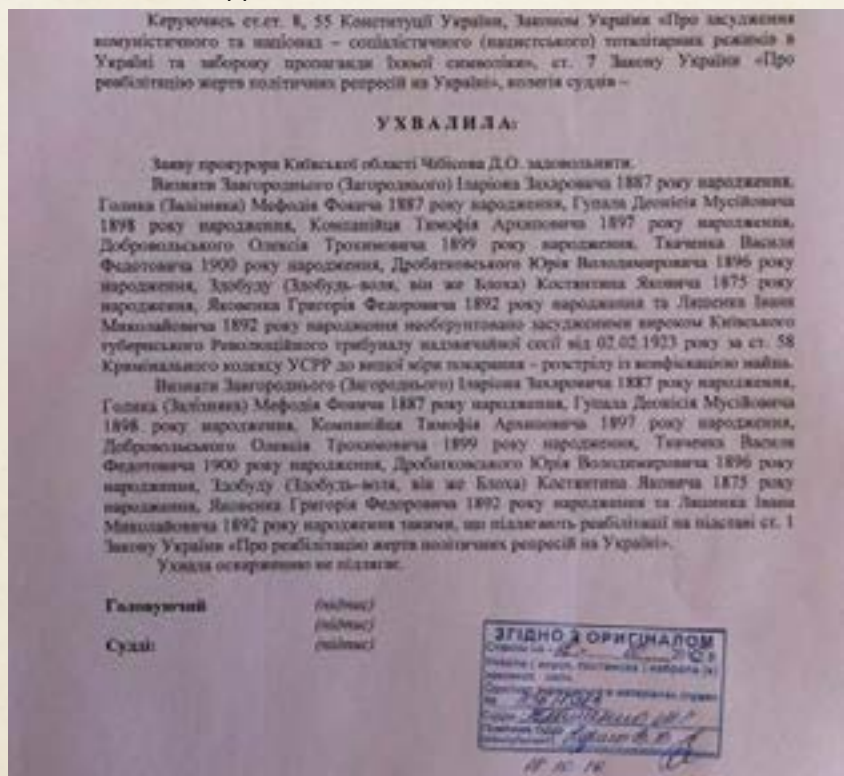

Повстанці
Холодного Яру

У 1943 р. командування УПА розробило план повстання на Черкащині «у знаменитому Холодному Яру». Ймовірно, що на вибір місця повстання вплинув факт існування потужного повстанського центру в боротьбі з більшовизмом у добу визвольних змагань 1917 – 1920-х рр. Організатори повстання мали на меті рейд загонів УПА-Північ та УПА-Південь на Черкащину, а також мобілізацію прихильників

УПА в Східній, Центральній та Південній Україні. Але в силу різних чинників вояки УПА не змогли добратися до Холодноярщини. Незважаючи на знищення повстанського руху у 20-х рр. у структурі Черкаського КДБ продовжував діяти уповноважений по боротьбі з Холодним Яром. У його обов'язках було передбачено контроль за недопущенням поширення інформації про антибільшовицьку боротьбу в Холодному Яру. Однак комуністичній владі так і не вдалося остаточно знищити пам'ять про повстанську боротьбу в Холодному Яру, яка в добу незалежної України стала одним із потужних чинників формування патріотизму.

P.S. У 2016 році отаманів Холодного Яру таки було реабілітовано. З цих повстанців нарешті зняли тавро «політичних бандитів».

Про авторів

Юрій Митрофаненко (кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського» – текст, підбір фото.

Андрій Домаранський (кандидат географічних наук), **Руслан Мотько** (обидва Українське географічне товариство м. Кропивницький), **Дмитро Савранський** – дизайн обкладинки.

Юрко Журавель – малюнок на обкладинці.

Маріанна Ріга - верстка, дизайн.

Фото надали **Володимир Величко** та **Роман Коваль**.

Рішення суду про реабілітацію українських отаманів

ХОЛОДНОЯРСЬКА РЕСПУБЛІКА

1919
1922

Відділ національно-патріотичного виховання
Міністерства молоді та спорту України
м. Київ, вул. Еспланадна, 42
тел.: (044) 246-62-35
e-mail: NPVMMS@gmail.com

Сайт: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/category/191>
Сторінка FB: <https://www.facebook.com/npvmms>